

AXLOQIY TAFAKKUR TARAQQIYOTIDA FAZILAT VA ILLAT TALQINI

Lalixon Muxamedjanova,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti professori

lalixonm@gmail.com

Annotatsiya. Maqoladagi asosiy maqsad – axloqiy tafakkurning rivojlanishida fazilat va illatning roli haqida tushuncha berish. Bu yerda, fazilat va illat tushunchalari axloqiy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishidagi muhim omillar sifatida ko'riladi. Tadqiqotning maqsadi, axloqiy tafakkurni shakllantirishda ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash va tahlil qilishdan iborat.

Kalit so'zlar. Axloqiy tafakkur, fazilat, illat, tafakkur taraqqiyoti, ma'naviy qadriyatlar, axloqa, o'zlikni anglash, ijtimoiy mas'uliyat, moral filosofiyasi, insonparvarlik, ma'naviy tarbiya, axloqiy normalar, jamiyat, shaxs, o'zaro munosabatlar, axloqiy tanqid, inson huquqlari, axloqiy o'zgarishlar, ta'lim va tarbiya, axloqiy qarorlar.

ТРАКТОВКА ДОБРОДЕТЕЛИ И ПОРОКА В РАЗВИТИИ НРАВСТВЕННОГО МЫШЛЕНИЯ

Лалихон Мухамеджанова,

**Профессор Национального университета Узбекистана имени Мирзо
Улугбека**

Аннотация. Основная цель статьи – дать понимание роли добродетели и порока в развитии нравственного мышления. Здесь понятия добродетели и порока рассматриваются как важные факторы формирования и развития нравственного мышления. Цель исследования – выявить и проанализировать факторы, оказывающие положительное и отрицательное влияние на формирование нравственного мышления.

Ключевые слова. Нравственное мышление, добродетель, порок, развитие мышления, моральные ценности, этика, самосознание, социальная ответственность, моральная философия, гуманизм, нравственное воспитание,

моральные нормы, общество, личность, взаимоотношения, моральная критика, права человека, моральные изменения, образование и обучение, моральные решения.

INTERPRETATION OF VIRTUE AND VICE IN THE DEVELOPMENT OF MORAL THINKING

Lalixon Mukhamedjanova,

Professor of the National University of Uzbekistan named after Mirzo
Ulugbek

Annotation. The main purpose of the article is to provide an understanding of the role of virtue and vice in the development of moral thinking. Here the concepts of virtue and vice are considered as important factors in the formation and development of moral thinking. Цель исследования - выявить и проанализировать факторы, оказывающие положительное и отрицательное влияние на формирование нравственного мышления.

Keywords. Moral thinking, virtue, vice, development of thinking, moral values, ethics, self-awareness, social responsibility, moral philosophy, humanism, moral education, moral standards, society, personality, relationships, moral criticism, human rights, moral change, education and training, moral decisions.

KIRISH.

Axloqiy tafakkurning rivojlanishida fazilat va illat tushunchalarini kengaytirib tahlil qilishda tarixiy tamoyillar muhim rol o'ynaydi. Misol uchun, Sokrat axloqiy bilimning asosiy maqsadi insonning o'zi va atrofidagi dunyoni yaxshiroq tushunish ekanligini ta'kidlagan. Uning fikricha, axloqiy fazilatlar bilimga asoslanadi va insonni baxtli hayot sari boshlaydi. Bu tamoyil hozirgi zamon axloqiy tafakkuriga ham ta'sir ko'rsatmoqda.

Yunonistonda, Aristotel va Platon kabi faylasuflar axloqiy tafakkurning asoslarini qo'ydilar. Ular fazilatlarni, jumladan adolat, jasorat va oqilonalik kabi tushunchalarni, insonning yaxshi hayot kechirishi uchun zarur deb hisoblaganlar. Bu davrda axloqiy tafakkur rivojlanishining muvaffaqiyatli misoli sifatida ko'riladi, chunki u fazilatlarga intilishni va shaxsiy kamolotni targ'ib qilgan.

Aristotelning “Axloqi Kabir” asarida biz uning dialektikasini axloqaning mezoniy tushunchalari hisoblangan fazilat va illatni falsafiy tadqiq etish misolida ko‘rishimiz mumkin. Arastu dialektikasi bu oddiy suhbat qurish san’ati emas, balki ilmiy va falsafiy tadqiqot uslubidir. Asarda axloq fanining asosiy kategoriyalari izchil tahlil va tadqiq etilar ekan, faylasuf o‘zining dialektik tadqiqot uslubidan mohirlik bilan foydalanadi va “Fazilat nima?” degan savolga javob qidirish butun asarning mazmun mohiyatiga aylanadi.

Arastu fikricha, axloq siyosatning tarkibiy qismidir. “Chindan ham muayyan axloqiy fazilatlarga ega bo‘lmagan, ya’ni munosib bo‘lmagan odam (taniqli jamoat arbobi sifatida) faoliyat ko‘rsatishi mumkin emas”[1]. Bu o‘rinda Arastu bizningcha mutlaqo haq. Binobarin siyosatning boshqaruv san’ati sifatidagi har qanday ko‘rinishi axloqiy mezonlarga tayanishi zarur. “Zero, ijtimoiy va siyosiy hayotda faoliyat yuritmoqchi bo‘lgan odam axloqan fazilatli bo‘lmog‘i kerak”. [2]

O‘rta asrlar Yevropasida axloqiy tafakkur asosan diniy qarashlar bilan bog‘liq edi. Xristian axloqi gunoh va tavba tushunchalari atrofida shakllandi, bu esa illatlarni tan olish va ulardan tiyilishni taqozo qilardi. Diniy axloq va mas’uliyat ta’limoti insonlarni o‘z hatti-harakatlari uchun javobgar bo‘lishga undagan, biroq bu davrda axloqiy tafakkur ko‘pincha mustaqil fikrlashdan ko‘ra dogmalarga tayanishga asoslangan.

Sharqiy davlatlar, xususan Xitoyda Konfutsiy ta’limoti va Hindistonda Buddaviylik falsafasi axloqiy tafakkurning asosiy manbasi hisoblanadi. Konfutsiy axloqiy fazilatlarga, jumladan insonparvarlik, oilaviy munosabatlar va ijtimoiy garmoniyaga katta ahamiyat bergan. Budda esa shaxsiy o‘sinh va ichki tinchlikka erishish uchun turli illatlardan, shu jumladan o‘zini aldash va najot izlashdan voz kechish kerakligini ta’kidlagan. Bu ikki ta’limotda ham axloqiy tafakkur fazilatlar orqali jamiyatda muvozanat va taraqqiyotga erishishni ko‘zda tutadi.

Jamiyatda axloqiy me’yorlar va qadriyatlar muhim rol o‘ynaydi, chunki ular insonlarning o‘zaro munosabatlarini, umumiy turmush tarzini va hatto siyosiy qarorlarni shakllantirishda asosiy omil hisoblanadi. Shu bilan birga, jamiyatning turli sohalarida uchrayotgan axloqiy muammolar, masalan, korrupsiya,

yolgʻonchilik, adolatsizlik va boshqalar, jamiyatni barqaror rivojlanishdan chetlashtiradi va insonlar oʻrtasidagi ishonchni pasaytiradi. Bu muammolarga yechim topish maqsadida, axloqiy tafakkurning rivojlanishiga eʼtibor berish zarur, bunda fazilat va illatlarning roli oʻrganiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Bugungi kunda insoniyat oldida turgan koʻplab murakkab muammolar, masalan, global isish, kambagʻallik, urushlar va ijtimoiy adolatsizlik kabi masalalar axloqiy qarorlar qabul qilishni talab etadi. Shu sababli, axloqiy tafakkurning rivojlanishi va uning jamiyatdagi muammolarni hal qilishdagi roli hozirgi davrning eng dolzarb mavzularidan biriga aylangan. Ilmu fanda ham mutaassiblik va turgʻunlik unutilmas fojialarga sababchi boʻlmoqda. Ushbu fojialar yangilik bilan eskilik oʻrtasidagi ziddiyatlarning shunchaki ifodasi emas, ular odam zotidagi maʼlum bir mavqega erishgach, oʻz fikri va qarorini mutlaq haqiqat bilishdek illatning natijasi sifatida namoyon boʻlmoqda. Ayni shu maʼnoda, fransuz faylasufi R. Dekart «Illatlarni men tana xastaligini aniqlashdan qiyin boʻlgan ruh xastaligidir deb atayman. Biz tanamiz sihat-salomatligini yaxshi bilamiz, lekin aqlimiz sogʻligini hech qachon bilmaymiz»[3] deb taʼkidlaydi. F.Bekon fikricha, “Eʼtiqodingdan emas, insonligingdan kechsang fojiadir, chunki insonligingdan kechgach, seni hech qanday eʼtiqod illatlardan asray olmaydi. Baʼzi kishilar tabiatan qullardek tilyogʻlamalikka moyil; baʼzilar esa tabiatan kulguli va yovuzdir...”[4]

F.Paulsen “Shopengauer inson irodasini tarbiyalashni uzoq muddat davom etadigan yaxshi amal deb bildi. Uning fikricha, har qanday yaxshi axloq, agar zehnga takroran joylansa, uning natijasida inson ongining quvvati va fazilati orta boradi. Madaniy jamiyatning sifati mohiyatan iroda va ixtiyorda boʻlganligidan jamiyat boshligʻining vazifasi ushbu irodani xayr, yaxshilik tomon yoʻnaltiradi” deb yozadi.[5]

Faylasuf olim Abdulla Sherning fikricha “Fazilat va illat shunday yirik hamda qamrovli atamalarki, ularning har biri oʻz ichiga bir necha emas, oʻnlab emas, balki yuzlab tushunchalarni oladi. Shu jihatdan Axloq falsafasi barcha

falsafiy fanlar ichida tushunchalarining ko‘pligi va xilma-xilligi bilan alohida ajralib turadi.”[6]

Fazilat va illatlar axloqiy tafakkurni shakllantirishda va rivojlantirishda asosiy omillar hisoblanadi. Fazilatlar – bular ijobiy axloqiy xislatlar bo‘lib, ular insonlarni adolatli, halol va mehribon bo‘lishga undaydi. Illatlar esa, aksincha, salbiy axloqiy xususiyatlarni anglatadi va ular insonlar o‘rtasida nizo, adovat va boshqa salbiy holatlarni keltirib chiqaradi. Axloqiy tafakkurning rivojlanishida fazilat va illatlarning talqini jamiyatdagi axloqiy muammolarga yechim topishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Ushbu maqola globallashuv sharoitida zamonaviy axloqiy muammolarning rivojlanish tendensiyalarini o‘rganishda qo‘llaniladigan tadqiqot usullari batafsil tavsiflangan.

TAHLILLAR VA NATIJALAR.

Tadqiqotning asosiy maqsadi – axloqiy tafakkur taraqqiyotida fazilat va illatlarning rolini tahlil qilish va bu jarayonda fazilatlarini rivojlantirish hamda illatlarni kamaytirishning samarali usullarini aniqlashdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun, mavzu bo‘yicha qiyosiy tahlillar olib boriladi va amaliy takliflar ishlab chiqiladi. Mazkur tadqiqot jamiyatdagi axloqiy me‘yorlarni mustahkamlash va umumiy farovonlikni oshirishga hissa qo‘shishi mumkin.

Axloqiy tafakkur, fazilat va illat tushunchalari bugungi kunda insoniyatning ma‘naviy-axloqiy rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Ushbu tushunchalarning mohiyatini anglash uchun falsafiy, psixologik va sotsiologik nazariyalarga murojaat qilish zarur.

Falsafiy nuqtai nazardan axloqiy tafakkur insonning axloqiy hodisalar va holatlarga munosabatini, ularni tushunish va baholash qobiliyatini anglatadi. Antik davrdan boshlab, faylasuflar fazilat va illat tushunchalariga alohida e‘tibor qaratganlar. Masalan, Aristotel fazilatni “o‘rta yo‘l” deb ta’riflaydi, bu inson xulqining ikki chetga – kamchilik yoki ortiqchalikka ketmasdan, me‘yorda bo‘lishi

kerakligini bildiradi. Illat esa, ana shu me'yordan chetga chiqish, xulqning buzilishi sifatida qoraladi.

Psixologiya va Axloq. Psixologiyada axloqiy tafakkur shaxsning axloqiy prinsiplarga asoslangan qaror qabul qilish jarayoni sifatida ko'rib chiqiladi. Fazilat va illatlar shaxsning axloqiy tanlovlarini shakllantiruvchi asosiy omillardir. Psixologiya sohasida, axloqiy tafakkur shaxsning o'zi va atrofidagi jamiyat bilan munosabatlarini anglashda kalit rolini o'ynaydi. Masalan, Lorens Kolbergning axloqiy rivojlanish nazariyasi insonning axloqiy ongining olti bosqichdan iborat ekanini ta'kidlaydi, bu bosqichlar insonning axloqiy qarorlari va fazilatlariga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Illatlar esa, axloqiy rivojlanishning to'sqinliklari sifatida talqin qilinadi.

Jins Jampi va Lorens Kolberg kabi olimlarning ishlari bu borada muhim hisoblanadi. Ular axloqiy rivojlanish bosqichlarini aniqlashgan va har bir bosqichda insonning axloqiy qarorlari va fazilatlarini qanday shakllanishi haqida fikr yuritgan.

Lorens Kolbergning "Axloqiy rivojlanishning psixologiyasi" asarida nazariyasida insonning axloqiy ongi olti bosqichdan iborat deb hisoblaydi, bu bosqichlar insonning o'sishi va rivojlanishi bilan mos keladi. Uning ta'kidlashicha, har bir bosqich insonning adolat va to'g'rilik haqidagi tushunchasini kengaytiradi.

Kolbergning aytishicha: "Axloqiy rivojlanish jarayoni shaxsning axloqiy fikrlash qobiliyatini kengaytirish va chuqurlashtirishga qaratilgan, bu esa o'z navbatida adolat va hurmat tushunchalarining kengayishiga olib keladi." [7]

Sotsiologik jihatdan. Sotsiologiya axloqiy tafakkurni, fazilat va illatlarni jamiyatning ma'naviy qurilishi va ijtimoiy munosabatlar kontekstida o'rganadi. Jamiyatning ma'naviy qadriyatlari, madaniyati va turmush tarzi axloqiy tafakkurni shakllantiradi va rivojlantiradi. Jamiyat ichida fazilatlarni targ'ib qilish va illatlarga qarshi kurashish jamiyatning barqarorligi va farovonligini ta'minlaydi.

Emil Dyurkgeym kabi sotsiologlar jamiyatning ma'naviy birligini saqlab qolishda axloqiy qadriyatlarning muhim rolini ta'kidlashgan. Emil Dyurkgeymning asarlarida quyidagilarni o'qish mumkin: "Axloqiy hayotning mohiyati shundaki, u

individdni jamiyatga bog'laydi. Jamiyatning mavjudligi uchun insonlarning o'zaro harakatlari muayyan me'yorlar asosida bo'lishi zarur. Bu me'yorlar o'z navbatida insonlarni birlashtiradigan va jamiyatning uzviyligini ta'minlaydigan axloqiy normalardir."[8]

Dyurkgeymning "Ijtimoiy me'yorlarning ta'siri" va "Ijtimoiy tafakkurning bo'linishi" kabi asarlarida jamiyat va axloqiy normalar o'rtasidagi munosabatlarni chuqur tadqiq etgan. U insonlar o'zlarini jamiyatning bir qismi sifatida his qilishlari va shu orqali axloqiy normalarga rioya qilishlari kerakligini ta'kidlaydi. Jamiyatning axloqiy tuzilmasi shaxsiy farovonlik va jamiyatning barqarorligini ta'minlash uchun muhimdir.

Dyurkgeymning fikrlari bugungi kunda ham ijtimoiy ilmlarda keng qo'llaniladi va zamonaviy jamiyatdagi axloqiy masalalarni tushunishda asosiy manba hisoblanadi. Shu tarzda, turli falsafiy, psixologik va sotsiologik nazariyalar axloqiy tafakkur, fazilat va illat tushunchalarining mohiyatini turlicha yoritadi. Ularning hamjihatligi shundaki, fazilatlar inson va jamiyatning ma'naviy rivojlanishini ilgari suradi, illatlar esa bu rivojlanishga to'sqinlik qiladi.

Sotsiologiya va Madaniyat. Sotsiologiyada axloqiy tafakkur, fazilat va illatlar madaniyat va jamiyatning o'zaro ta'sirlari doirasida o'rganiladi. Madaniyatlararo tadqiqotlar axloqiy normalar va qadriyatlarning madaniyatlarga qarab farqlanishi va ularning inson tafakkuri va hatti-harakatlariga ta'sirini ko'rsatadi. Bu esa, fazilat va illatlarning universal yoki madaniy maxsus tushunchalar ekanligi haqidagi munozaralarni keltirib chiqaradi.

Zamonaviy axloq qonuniyatlari axloqiy mas'uliyat va insonning o'z harakatlari uchun javobgarligi masalalariga urg'u beradi. Bu borada, fazilatlar etikasi (virtue ethics) insonning xarakteri va fazilatlarini asosiy diqqat markaziga qo'yadi. Bundan tashqari, ko'plab zamonaviy axloq teoriyalari insonlarning axloqiy tanlovlarida ularning jamiyatdagi mas'uliyatini ta'kidlaydi. Zamonaviy jamiyatdagi axloqiy tafakkurni murakkablashtirgan bir qator masalalar bor: texnologiyaning tez o'sishi, globallashtirish, madaniyatlararo to'qnashuvlar va

ekologik inqirozlar. Bu muammolarga munosabat bildirishda, zamonaviy faylasuflarning quyidagi fikrlari muhim ahamiyatga ega:

Marta Nussbaum: "Bizning global dunyomizda, adolat va tenglik ta'limotini ishlab chiqish uchun, biz faqat o'z madaniyatimiz va tariximizni emas, balki boshqa madaniyatlarning axloqiy tajribalarini ham tushunishimiz kerak." - Marta Nussbaum [9]

Maykl Sendel: "Texnologiyaning oldinga siljishi bizga ko'plab imkoniyatlarni beradi, ammo shu bilan birga bizni axloqiy tanlovlar oldida qo'yadi: nima muhim va nima adolatli? Bu savollarni javobsiz qoldirish, bizni texnologiyaning yo'ldoshiga aylantiradi, uning boshqaruvchisiga emas." - Maykl Sendel, "Nimani adolat deb ataymiz?"[10]

Piter Singer: "Bizning harakatlarimizning global miqyosdagi ta'siri haqida o'ylashimiz zarur, chunki hatto eng kichik harakatlarimiz ham boshqa qit'alarda yashayotgan odamlar hayotiga ta'sir ko'rsatishi mumkin." - Piter Singer[11]

Judit Batler "O'zlikni anglash va ifoda etish erkinligi, biroq bu erkinlik boshqalarning huquq va erkinliklarini hurmat qilish bilan chegaralangan. Bizning axloqamiz o'zaro munosabatlarimiz va madaniyatlararo dialogga asoslangan bo'lishi kerak." - Judit Batler [12]

Bu iqtiboslar zamonaviy jamiyatdagi axloqiy muammolarga turlicha yondashuvlarni taqdim etadi va ularning har biri axloqiy tafakkurning rivojlanishi uchun muhim o'rin tutadi.

Zamonaviy jamiyatda axloqiy tafakkurning rivojlanishi murakkablashgan. Texnologiyaning tez sur'atlarda rivojlanishi, globallashtiruv va madaniylararo almashinuvlar an'anaviy axloqiy normalar va fazilatlarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Bu davrda axloqiy muammolar, jumladan ekologik inqiroz, ijtimoiy adolatsizlik va ma'lumotlarning maxfiyligi kabi masalalar ko'tarilmoqda. Jamiyatlar va tarixiy davrlar bo'ylab axloqiy tafakkurning ushbu qiyosiy tahlili fazilat va illatlarning o'zgaruvchan tabiatini va insoniyatning ma'naviy va axloqiy rivojlanishida ularning muhim rolini ko'rsatadi.

Amaliy takliflar: Axloqiy tafakkurni rivojlantirishda fazilat va illatning rolini oshirish.

Ta'lim va tarbiyada fazilatlarga urg'u berish: Maktablarda va oila tarbiyasida fazilatlarni ilgari surish kerak. Bu fazilatlarga adolat, jasorat, mehr-muruvvat kabilar kiradi. Bolalarni boshqalarga hurmat va mehr-oqibat bilan munosabatda bo'lishga o'rgatish muhimdir.

Axloqiy muammolarni muhokama qilish: Jamoat joylarida, ishxonalarda va ta'lim muassasalarida axloqiy muammolarni ochiq muhokama qilish kerak. Bu muhokamalar insonlarni axloqiy masalalarni tan olishga va hal qilish yo'llarini topishga undaydi.

Axloqiy o'z-o'zini taftish: Har bir inson o'z harakatlarini va qarorlarini muntazam ravishda axloqiy nuqtai nazardan baholab turishi lozim. Bu, o'z navbatida, illatlarni tan olishga va ulardan voz kechishga yordam beradi.

Media va adabiyotda fazilatlarni targ'ib qilish: Televidenie, kino va adabiyotda axloqiy qadriyatlarni targ'ib qiluvchi mavzularni ko'proq kiritish kerak. Bu orqali jamiyatning axloqiy tafakkurini rivojlantirish mumkin.

Axloqiy yetakchilik: Jamiyatdagi yetakchilar va namunali shaxslar o'z harakatlari va qarorlari bilan fazilatlarni namoyish etishlari kerak. Ularning misoli boshqalarga ilhom beradi va axloqiy tafakkurni rivojlantirishga yordam beradi.

XULOSALAR.

Fazilat va illatning ahamiyati: Fazilatlar va illatlar axloqiy tafakkurni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Fazilatlar insonning ma'naviy va axloqiy rivojlanishiga hissa qo'shadi, illatlar esa bu rivojlanishga to'sqinlik qiladi.

Ta'lim va tarbiyaning roli: Axloqiy tafakkurni rivojlantirishda ta'lim va tarbiya muhim omil hisoblanadi. Bu orqali insonlarni fazilatli bo'lishga va illatlardan tiyilishga undash mumkin.

Jamiyat va madaniyatning ta'siri: Jamiyat va madaniyat axloqiy tafakkurni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Har bir jamiyat o'zining axloqiy qadriyatlari va me'yorlariga ega, va bu qadriyatlar axloqiy tafakkurning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

O‘z-o‘zini taftish va muhokama: Axloqiy tafakkurni rivojlantirish uchun muntazam o‘z-o‘zini taftish qilish va axloqiy muammolarni ochiq muhokama qilish muhimdir.

Amaliy takliflarning ahamiyati: Tadqiqotda keltirilgan amaliy takliflar axloqiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, ular jamiyatda fazilatlarni targ‘ib qilish va illatlarga qarshi kurashishda asosiy yo‘llardan biridir.

Adabiyotlar:

1. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika. – Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2011 yil. 130-bet.
2. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika. – Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2011 yil. 130-bet.
3. Bekon F. Sochinenie v dvux tomax. T.1. –M.: «Мысль», 1977.C137
4. Dekart R. Sochineniya. Seriya: «Slovo o sushchem» Sankt-Peterburg Nauka, 2015. – 654 s.
5. Paulsen F. Shopengauer kak chelovek, filosof i uchitel. M. Librokom. 2009. - 80 s.
6. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. Toshkent; O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati. 2010, 243-b
7. Kolberg Lorens. " Teoriya moralnogo razvitiya"
<https://dzen.ru/a/X9Er-fiwyiBtJM-y>
8. Dyurkgeym, Emil. "«Vliyanie sotsialnykh norm»"
https://www.nntu.ru/frontend/web/ngtu/files/org_structura/library/resurvsy/pervokursnik/ineu/sociolog/system/authors/durkgeim.html
9. Marta Nussbaum <https://www.livelib.ru/author/491010-marta-nussbaum>
10. Maykl Sendel "Spravedlivost. Kak postupat pravilno?"
<https://www.labirint.ru/books/402272/>
11. Piter Singer "O veshchax deystvitelno vajnykh. Moralnye vyzovy XXI veka" <https://www.labirint.ru/books/673365/>
12. Judit Batler Sila nenasiliya. Ssepka etiki i politika. livelib.ru:
<https://www.livelib.ru/author/175620/top-dzhudit-batler>